

## ĮVADAS

Dėl demonstruojamos karinės galios, primetamos kitoms žmonių grupėms, specifinio gyvenimo būdo (karo žygiai, nuolatinė karinė parengtis), viduramžių Europos karyba ir kariaunos traukė ir tebetraukia tyrinėtojų dėmesį. Ant kariauninkų pečių tyrėjai užkrovė politinių (valstybinių) struktūrų kūrimą, karinių / politinių sąjungų steigimą X–XIII a. pr. nuo Elbės iki pat Dauguvos ir toliau į šiaurę, t. y. teritorijose, kur gyveno slavų, baltų, finų gentys<sup>1</sup>. Istoriografijoje, kalbančioje apie visuomenės diferenciaciją, iš žemdirbių ir neturtingųjų visuomet išskiriami turtingųjų / kilmingųjų bei kariauninkų sluoksniai, kuriems suteikiami karinio / politinio / socialinio elito epitetai<sup>2</sup>. Kitaip tariant, tyrinėtojai visuomet yra linkę sureikšminti (dažniausiai visai pelnytai) kariaunų / kariauninkų įtaką socialiniams, politiniams, neretai ir kultūriniais procesams plačioje geografinėje slavų ir baltų gyvenamojoje erdvėje. Norint geriau suvokti X–XIII a. pr. vykusius procesus baltų gyvenamojoje erdvėje, neišvengiamai tenka remtis analogijomis iš kaimyninių kraštų (vakarų ir rytų slavų, iš dalies – finų), nors chronologija, procesų turinys ir mastai ne visuomet buvo identiški. Ir atvirkščiai, bandydami įminti, pavyzdžiui, Paelbio slavų gentinės (?) visuomenės fenomeną X–XI a. prasidėjusios vakarų slavų christianizacijos kontekste, tyrinėtojai neatsitiktinai akis kreipia į baltų visuomenės sanklodą, ryškiau nepaliestą krikščionybės poveikių<sup>3</sup>. Tokių sąsajų sugretinimo galimybė padiktavo ir šio straipsnių rinkinio pavadinimą, suvokiant, kad slavų ir baltų gyvenamoji erdvė nebuvo vienalytė, joje būta ir kitų etninių junginių, glaudžiai komunikavusių tarpusavyje. Šios komunikacijos priešakinėse eilėse pirmiausia ir matome kariauninkus, aktyviai dalyvavusius karo žygiuose, lėmusius turtinę diferenciaciją, socialines galimybes ir galią kitų socialinių grupių atžvilgiu, karines ir kultūrinės naujoves.

<sup>1</sup> Plg. LÜBKE, Christian. Forms of Political Organisation of the Polabian Slavs. In *Origins of Central Europe*. Ed. by Przemysław URBAŃCZYK. Warsaw, 1997, pp. 115–124; KURNATOWSKA, Zofia. Formowanie się państw słowiańskich w aspekcie porównawczym. In *Europa barbarica, Europa christiana. Studia mediaevalia Carolo Modzelewski dedicata*. Red. Roman MICHAŁOWSKI et. al. Warszawa, 2008, s. 84–91; KLÁPŠTĚ, Jan. *The Czech lands in Medieval transformations* (East Central and Eastern Europe in Middle Ages 450–1450, vol. 17). Leiden, Boston, 2012, pp. 13–43; KARA, Michał. Początki państwa piastowskiego w świetle nowszych ustaleń archeologii. In *Lietuvos valstybės susikūrimas europiniame kontekste*. Red. Alvydas NIKŽENTAITIS, Rimvydas PETRAUSKAS, Michael BORGOLTE. Vilnius, 2008, p. 280–358; GUDAVIČIUS, Edvardas. *Mindaugas*. Vilnius, 1998, p. 98–106, 111–122.

<sup>2</sup> WENSKUS, Reinhard. Über einige Probleme der Sozialordnung der Prußen. In WENSKUS, Reinhard. *Ausgewählte Aufsätze zum frühen und preußischen Mittelalter*. Hrsg. von Hans PATZE. Sigmaringen, 1986, S. 414–417, 422–423. Plg. GUDAVIČIUS, Edvardas. Aukščiausia žemės nuosavybė „barbarinėje“ Lietuvoje. In GUDAVIČIUS, Edvardas. *Lietuvos europėjimo keliais. Istorinės studijos*. Sud. Alfredas BUMBLAUSKAS, Rimvydas PETRAUSKAS. Vilnius, 2002, p. 121–122.

<sup>3</sup> LÜBKE, Christian. Ests, Slavs and Saxons: ethnic groups and political structures. In *Wulfstan's voyage. The Baltic Sea region in the early Viking Ages as seen from shipboard*. Ed. by Anton ENGLERT, Athena TRAKADAS. Roskilde, 2009, pp. 50–52.

Nepaisant daugelio tyrimų, nagrinėjančių viduramžių visuomenės socialines grupes slavų ir baltų gyvenamojoje erdvėje, tebelieka daug neatsakytų mokslinių klausimų, susijusių su atskirų visuomenės grupių (įskaitant ir kariauninkus) įvardijimu, kariauninkų vaidmeniu visuomeniniame gyvenime, kuriant valstybines struktūras ir pan.<sup>4</sup>

Antai visiems tyrinėtojams puikiai žinomas IX a. pabaigos anglosaksų keliautojo Wulfstano (Wulfstan) paliktas trumpas prūsų visuomenės aprašymas. Iš jo aiškėja, kad Prūsijoje būta „karalių“, gyvenusių pilyse, diduomenės, neturtingųjų ir vergų (pastarieji gerdavo midų, o karaliai ir diduomenė – kumelių pieną)<sup>5</sup>. Neabejotina, toks net keturių žmonių kategorijų išskyrimas, viena vertus, yra platus, kita vertus, – per abstraktus, kad galėtume pasakyti, kokia buvo IX a. prūsų visuomenė, kas buvo tie „karaliai“, diduomenė, kas slepiasi po neturtingųjų pavadinimu, kas buvo vergai ir kur buvo kariai.

Archeologai, socialinę diferenciaciją bandantys išskaityti kapinynų medžiagoje, išties gali pasakyti, kiek, kokių daiktų (įkapių) randama konkrečiame kape, jeigu įmanoma, gali nustatyti mirusiojo lytį, amžių ir pateikti kitų duomenų, leidžiančių išskirti socialinę mirusiųjų diferenciaciją konkrečiame kapinyne. Tačiau net ir archeologai, besiremiantys archeologine medžiaga, negali pasakyti, kas, pavyzdžiui, IX–XI a. prūsų žemėse laikytina kariauninku ar socialinėje visuomenės viršūnėje esančiu žmogumi. Mat įkapių kiekis, jų pobūdis galėjo priklausyti ne nuo mirusiojo, o nuo jį laidojusių žmonių preferencijų, kurios galbūt ne visada sutapdavo su „tikruoju“ mirusiojo statusu konkrečioje bendruomenėje. Todėl nenuostabu, kad iki šiol tyrinėtojai tebesiginčija, kaip reikėtų traktuoti įkapes, bandydami nustatyti jų „grynumą“ ir „tiesioginį“ mirusiojo priklausymą konkrečiai žmonių grupei. Tad minėtas Wulfstano prūsų visuomenės kategorijų išvardijimas tėra nuoroda į tai, kad prūsų visuomenė IX a. pab. nebuvo vienalytė, kad būta socialinio elito („karaliai“, diduomenė) ir visų kitų, jam savo galiomis bei įtaka nepriklausančių. Panašią situaciją atskleidžia ir XIV a. kronikininkas Petras Dusburgietis, kas leidžia tyrinėtojams Wulfstano informaciją susieti su XIII/XIV a. informacija ar net vėlesne<sup>6</sup>. Tačiau šiose informacijose duomenų apie prūsų kariauninkus nėra daug. Įdomu, kad karą tarp prūsų „karalių“ Wulfstanas minėjo, tačiau kariauninkų – ne. Bet tai nereiškia, kad jų nebuvo, – toks gali nuskambėti absoliučiai daugelio tyrinėtojų atsakymas. Gal šie kariauninkai slėpėsi po diduomenės pavadinimu? Ar neturtingasis IX a. prūsų visuomenėje galėjo tapti kariauninku? Ar kariauninkas priklausė socialiniam elitui? Ar kariauninkas galėjo tapti vadu ir „kara-

<sup>4</sup> РІг. ВОЙТОВИЧ, Леонтій. Проблеми історичної термінології середньовічної Русі: дружинна держава, феодалізм, князівство, волость, лен, кормління, вотчина. In *Середньовічна Русь: проблеми термінології* (Colloquia Russica, Series II, vol. 4). Ред. Мирослав ВОЛОЩУК, Віталій НАГІРНИЙ. Івано-Франківськ, Краків, 2018, с. 9–19.

<sup>5</sup> Wulfstan's Reisebericht über Preußen, um 890–893 = Wulfstano pranešimas apie kelionę per Prūsiją, apie 890–893. In *Baltų religijos ir mitologijos šaltiniai*. T. I: *Nuo seniausių laikų iki XV amžiaus pabaigos*. Sud. Norbertas VĖLIUS. Vilnius, 1996, p. 166–169.

<sup>6</sup> LÜBKE, C. Ests, Slavs and Saxons..., p. 50; WENSKUS, R. Op. cit., S. 423–425, 432–434.

liumi"? Ir apskritai, kas vadintina kariauninkais IX a., o tuo labiau – XI–XII a.? Ar būta skirtumo tarp IX a. ir XI–XII a. kariauninkų? Kokia buvo kariauninkų kasdienybė? Koks buvo kariauninkų santykis su kitomis socialinėmis grupėmis ir kuo jis reiškėsi?

Tai tik dalis klausimų, į kuriuos nėra vienareikšmiškų atsakymų. Wulfstano minimų prūsų pavyzdys yra simptomiškas, nes tokius pat klausimas galime kelti kalbėdami apie IX a. pab. slavų kariauninkus. Negalime sakyti, kad tokio pobūdžio klausimai iki šiol istoriografijoje nebuvo sprendžiami. Tačiau kiekviena mokslinė disciplina į kariauninkų sluoksnį žvelgia tarsi skirtingomis akimis. Antai archeologams rūpėjo ir teberūpi vadinamasis „kariauninkiškos“ ekipuotės klausimas remiantis kapinynų medžiaga. Taigi randamų ginklų kiekis, iš dalies jų specifiškumas, lemia kariauninkų profesionalumo suvokimą archeologų darbuose. Tuo tarpu istorikams Lietuvoje pirmiausia rūpi kariaunų žygiai už baltų gyvenamų teritorijų ribų. Analogiškai iš karinio aktyvumo pozicijų buvo nagrinėjami slavų kariaunos ir slavų genčių politinės organizacijos raidos klausimai<sup>7</sup>. Šių žygių intensyvumas ir mastai tapo pagrindu kalbėti apie vadinamąją karinę demokratiją ir kariauninkiškos visuomenės susiformavimą, kuris, lietuvių atveju, galiausiai atvedė prie Lietuvos valstybės atsiradimo (tuo metu Paelbio slavai besivystančio valstybingumo, kaip jį suprantame dabar, dėl įvairių politinių ir socialinių priežasčių, deja, neišsaugojo).

Baltų religijos ir mitologijos tyrinėtojai pabandė įvardyti ritualus, skirtus „kariauninkiškiems“ dievams, karių ir žynių, karių ir religijos saitų<sup>8</sup>, tas pat bandyta daryti ir slavų atveju<sup>9</sup>. Bet čia esama dar didesnių problemų, įklampinančių tyrėjus pirmiausia į istorinių šaltinių „teisingo“ perskaitymo ir šaltinių kritikos ginčus. Nesuvokus viduramžių šaltinių specifikos, šaltinių tyrimų metodologijos, iš konteksto ištraukta mitologinė informacija, ją neretai siejant su kitais vėlyvais šaltiniais ar net žodine XIX–XX a. informacija, mokslininkus gali atvesti į tyrimų aklavietę arba privesti prie „kabinetinių“ išvedžiojimų apie tai, ko net nėra buvę. Taip, atrodo, atsitiko su istoriografijoje paskleistu niekuo nepagrįstu teiginiu, esą prūsų visuomenė tarp VII–VIII ir XII a. buvo teokratinė, o kariauninkai joje atliko žynių valdžios gynėjų funkciją<sup>10</sup>.

Pristatomas leidinys yra tik vienas iš daugelio bandymų susigaudyti gausioje istorinėje ir archeologinėje medžiagoje, kalbančioje apie slavų ir baltų kariauninkų sluoksnio formavimąsi bei tolesnę šio sluoksnio raidą, vykstant christianizacijos procesui, prasidėjus kryžiaus žygių epochai ir steigiant politinius darinius Baltijos

<sup>7</sup> LÜBKE, C. Forms of Political Organisation..., pp. 115–124; LÜBKE, C. Ests, Slavs and Saxons..., pp. 50–55.

<sup>8</sup> Plg. naujausią istoriografiją: KAWIŃSKI, Paweł. *Sacrum w wyobrażeniach pogańskich Prusów. Próba interpretacji na pograniczu historii i etnologii religii* (Monumenta Literaria Prussiae, Seria C: Monografie, nr. 8). Olsztyn, 2018, s. 78–90; BERESNEVIČIUS, Gintaras. Sakralinis karo matmuo. In *Kultūros istorijos tyrinėjimai*. T. 3. Sud. Vytautas BERENIS. Vilnius, 1997, p. 12–63.

<sup>9</sup> SŁUPECKI, Leszek Paweł. *Slavonic Pagan Sanctuaries*. Warsaw, 1994.

<sup>10</sup> КУЛАКОВ, Владимир. *История Пруссии до 1283 года*. Москва, 2003, с. 209, 211, 214, 218–219. Plg. VĖLIUS, Norbertas. *Senovės baltų pasaulėžiūra. Struktūros bruožai*. Vilnius, 1983, p. 219–224, 228–234, 236–237, 247, 256.

regione bei Vidurio Europoje X–XIII a. Rinkiny s nėra apribotas vien lietuvių kariauninkų sluoksnio formavimusi, nors darbų, skirtų lietuvių kariauninkų sluoksniui ir karybai viduramžiais, nestokojama<sup>11</sup>. Nėra abejonės, kad baltų kariauninkai turi būti nagrinėjami plačiame Baltijos regiono ir Vidurio Europos kontekste. Suvoktina, jog kiekvieno mikroregiono kariauninkų formavimosi specifikai įtakos turėjo ne tik ir ne tiek išorės veiksniai, kiek vidinę visuomenės sąrangą lėmę procesai. Paelbio slavų ar Kijevo Rusios kariaunų formavimąsi lėmę veiksniai ne visada tiesmukai taikytini nagrinėjant baltų ar / ir finų kariaunų formavimąsi. Ir atvirkščiai, jeigu galime kalbėti apie variagiškos krikščionybės įtaką Kijevo Rusiai, ne visuomet tiesmukas variagų kariaunos dalyvavimas Baltijos jūros rytinės ir pietinės pakrančių įvykiuose IX–XI a. turėjo lemiamą reikšmę šių mikroregionų kariaunų formavimuisi. Tačiau krikščionybę įtraukus į kariauninkų sluoksnio formavimuisi įtaką dariusių veiksmų sąrašą<sup>12</sup>, atsiveria kitos galimybės analizuoti baltų (beje, ir Paelbio slavų<sup>13</sup>) kariauninkų raidą. Tai ateities darbų perspektyvos, kurių gairės atsispindi ir kai kuriuose šio rinkinio straipsniuose.

Rinkinį sudaro du skyriai. Pirmajame skyriuje siekta pristatyti tyrėjų keliamus konkrečius slavų ir baltų kariauninkų formavimosi klausimus. Janas Tomášekas analizuoja X–XII a. Paelbio slavų politinių sąjungų formavimąsi ir kariauninkų vaidmenį šiame procese. Marius Ščavinskas nagrinėja nekilnojamojo turto reikšmę formuojantis kariauninkų sluoksniui, gentinės visuomenės tapsmą negentine visuomene prasidedančios christianizacijos kontekste. Alicijos Dobrosielskos straipsnyje dėmesys telkiamas į XIII a. (iš dalies – XIV a.) Varmijos prūsų kariauninkų sluoksnio išgyvenimą ir persiorientavimą išgyventi naujomis sąlygomis valdant Vokiečių ordinui. Straipsnyje

<sup>11</sup> Be kitų darbų, pirmiausia paminėtini konceptualumu ir plačiu lyginamuoju aspektu išsiskiriantys darbai: GUDAVIČIUS, Edvardas. Lietuvių pašauktinės kariuomenės organizacijos bruožai. *Karo archyvas*, 1992, t. XIII, p. 43–118 (ypač aktualūs lieka p. 43–74); NIKŽENTAITIS, Alvydas. XIII–XV a. lietuvių kariuomenės bruožai (organizacija, taktika, papročiai). *Karo archyvas*, 1992, t. XIII, p. 3–34. Tolesniam diskursui apie lietuvių kariauninkų sluoksnį ir lietuvių viduramžių karybą taip pat įdomūs kiti straipsniai, žr. LEONAVIČIŪTĖ, Inga. Kariaunos vaidmuo kuriantis Lietuvos valstybei. In *Lietuvos valstybė XII–XVIII a.* Red. Zigmantas KIAUPA, Arturas MICKEVIČIUS, Jolita SARCEVIČIENĖ. Vilnius, 1997, p. 475–485; BARONAS, Darius. Lietuvos karybos bruožai XIII a. pradžioje. In *Lietuvos valstybė XII–XVIII a. ....*, p. 487–505.

<sup>12</sup> Plačiau: ŠČAVINSKAS, Marius. Baltų kariauninkų kontaktai su Kijevo Rusios ir Lenkijos valstybėmis prasidedančios christianizacijos kontekste (XI–XIII a. pirma pusė). In *Vakarykščio pasaulio atgarsiai. Mokslinių straipsnių rinkinys, skiriamas Lietuvos valstybės atkūrimo 100-osioms metinėms*. Sud. Margarita MATULYTĖ, Romualdas JUZEFOVIČIUS, Rimantas BALSYS. Vilnius, 2018, p. 50–71. Priminsime, kad krikščionybės įtakos slavų visuomenei klausimą nagrinėjo ŁOWMIANSKI, Henryk, *Religia słowian i jej upadek (w VI–XII)*. Warszawa, 1979, s. 190–195, 239–263.

<sup>13</sup> Plg. germanų ir lotyniškosios Europos įtaką Paelbio slavų visuomenei: LÜBKE, Christian. „Germania slavica“ und „Polonia Ruthenica“. Religiöse Divergenz in ethno-kulturellen Grenz- und Kontaktzonen des mittelalterlichen Osteuropa (8.-16. Jahrhundert). In *Grenzräume und Grenzüberschreitungen im Vergleich. Der Osten und der Westen des mittelalterlichen Lateineuropa*. Hrsg. von Klaus HERBERS, Nikolas JASPERT. Berlin, 2007, S. 177–182; LÜBKE, Christian. Germania Slavica – Die Entstehung eines historiographischen Konzeptes in der deutschen Geschichtswissenschaft. In *The Reception of Medieval Europe in the Baltic Sea Region. The papers of the XIIth Visby Symposium held at Gotland University, Visby* (Acta Visbyensia, vol. XII). Ed. by Jörn STAECKER. Visby, 2009, pp. 381–396.

parodoma ne tik, kaip užkariautojai paveikė senuosius Varmijos kariauninkus, bet ir kaip senųjų struktūrų pagrindu buvo kuriamos naujos karinės struktūros (lot. *equites Prutheni*). Norberto Mikos straipsnis atskleidžia, kaip Livonijos užkariautojai ir vietiniai žmonės priėmė iš variagiškosios Kijevo Rusios kultūrinės erdvės atėjusį kryžiaus bučiavimo ritualą, beje, išplitusį pirmiausia tarp politinio ir karinio Kijevo Rusios elito apie X–XI a. Neabejotina, kad šis ir panašūs ritualai formavo XIII a. Livonijos žemių politinio ir karinio elito sugyvenimo su Rusios kunigaikštystėmis būdus, tad kryžiaus bučiavimo ritualas Livonijoje ir / ar sudarant sutartis su Livonija yra svarbus norint pažinti to meto karinės aristokratijos (ir ne tik jos) mentalitetą ir tai, ką paprastai pridengiame politinės antropologijos skraiste.

Antrajame skyriuje plačiau pristatoma istoriografija ir šaltiniai, skirti baltų kariauninkų ginkluotės naudojimo, suvokimo, kas yra kariauninkai istoriografijoje, klausimams. Vyacheslavo Baranovo ir Vsevolodo Ivakino straipsnyje pristatoma XI a. baltų galimai kariauninkų kapinyno Ostrive (Ukrainos Respublika) medžiaga ir jos interpretacija. Ši publikacija leidžia geriau suvokti baltų kariauninkų raidos dinamiką, jų kontaktus plačioje variagiškos Kijevo Rusios erdvėje. Suvoktina, kad tai yra pirminė archeologinė medžiaga, atverianti kelius tolesniems tyrimams. Tebelieka atviras klausimas, ar palaidoti prie Rosos upės baltai buvo perkelti prievarta, po kunigaikščio Jaroslavo Išmintingojo karo žygių prieš galindus, jotvingius, lietuvius XI a. 4–5-uoju dešimtmečiais, ar vis dėlto čia įsikūrė baltų karių samdiniai, tarnavę Kijevo kunigaikščiui. Pauliaus Bugio ir Ričardo Dedialos straipsniuose atliepiamas archeologinės medžiagos „nesusikalbėjimas“ su skurdoka istorine informacija – vienas iš daugelio klausimų, išskylančių nagrinėjant baltų kariauninkų sluoksnio raidą, kariauninkų ginkluotę bei kovos taktiką iki Lietuvos valstybės susiformavimo ir pirmaisiais dešimtmečiais po valstybės susidarymo XIII a. Terminija ir jos korektiškas taikymas istoriografijoje – ne mažesnė problema, reikalaujanti specialaus metodologinio priėjimo.

Šio rinkinio tikslas nėra atsakyti į visus išskylančius klausimus ar pateikti įmanomus atsakymus plačioje kariauninkų sluoksnio veiklos Baltijos jūros pietrytinės pakrantės ir Vidurio Europos erdvėje. Tai nedidelis žingsnis, leidžiantis apmąstyti kariauninkų sluoksnį skirtinguose Vidurio Europos mikroregionuose ir susiorientuoti, kokia yra dabartinė kariauninkų sluoksnio tyrimų būklė istoriografijoje, skatinant tolesnius tyrimus.